

شهرهای تاریخی ورثان (اولتان)، برزند و باجروان
در ناحیه مغان (موقان)
(از نظر تاریخی و باستان شناختی)

تالیف:

بهنام کریمی قره خان بیگ لو (دانشجوی دکترای باستان شناسی)
دکترسید مهدی جوادی قوزلو (دکترای تاریخ و تمدن ملل اسلامی)

تیر-۱۳۹۹

※ - مقدمه ذ - ص

※ - فصل نخست:

جایگاه سیاسی، فرهنگی و جغرافیای تاریخی منطقه ی "رُحاب" (آذربایجان، اران و اَره - یه) و ناحیه "رُوان" (اران، موقان و شروان) در قرون نخستین اسلامی .. ۳۶-۱

۱-۱- منطقه ی "رُحاب" (آذربایجان، اران و ارمنیه) ۲

۱-۱-۱- آذربایجان، اران و ارمنیه، در تقسیمات جغرافی دانان مسلمان ۲

۱-۱-۲- آذربایجان، اران و ارمنیه، در تقسیمات جغرافی دانان مسلمان ۵

۱-۱-۳- اعتقادات دینی و مذهبی ۱۲

۱-۱-۴- آثار تاریخی و میراث فرهنگی ۱۴

۱-۱-۵- زبان ۱۵

۱-۱-۶- آداب و رسوم، اوزان و سبک ها ۱۶

۲-۱- ناحیه ی "رُوان" (اران، موقان و شروان) ۱۷

۲-۱-۱- اقلیم اران، موقان و شروان در "جهان نما" ی حاجی خلیفه ۱۷

۲-۲-۱- اران: ۱۷

۲-۲-۱-۱- روان ۱۷

۲-۲-۲-۱- کوه ارغی ۱۹

۲-۲-۲-۱- گنجه ۲۰

۲-۲-۲-۱- بردع ۲۰

۲-۲-۲-۱- نَخجوان ۲۰

۲-۲-۲-۱- بیلقان ۲۱

۲-۲-۳-۱- موغان: ۲۱

۲-۳-۱- باخروان ۲۲

۲-۳-۲-۱- برزند ۲۲

۲-۳-۲-۱- فیلسواد (پیلسوار) ۲۲

۲-۳-۲-۱- محمودآباد ۲۲

۲-۳-۲-۱- قرباغ ۲۲

۲۲	 ۶-۳-۲-۱ همشهره
۲۲	 ۴-۲-۱ شروان:
۲۳	 ۱-۴-۲-۱ شماخی
۲۳	 ۲-۴-۲-۱ شمکور
۲۳	 ۳-۴-۲-۱ قبله
۲۴	 ۴-۴-۲-۱ فیروز قباد
۲۴	 ۵-۴-۲-۱ گشتاسفی
۲۴	 ۶-۴-۲-۱ تفلیس
۲۵	 ۷-۴-۲-۱ باب الابواب
۲۶	 ۸-۱-۲-۱ شهر ارس
۲۶	 ۹-۴-۲-۱ فزل آغاج
۲۶	 ۱۰-۴-۲-۱ نوشر
۲۶	 ۱۱-۴-۲-۱ لنکران
۲۶	 ۱۲-۴-۲-۱ کوری
۲۷	 ۱۳-۴-۲-۱ لوری
۲۷	 ۱۴-۴-۲-۱ باکو
۲۷	 ۱۵-۴-۲-۱ نیازآباد
۲۷	 ۵-۲-۱ رودها:
۲۷	 ۱-۵-۲-۱ رود کر
۲۹	 ۲-۵-۲-۱ رود ارس
۳۰	 ۳-۵-۲-۱ رود سمور
۳۰	 ۴-۵-۲-۱ رود گوسفند
۳۰	 ۵-۵-۲-۱ رود صولح
۳۱	 ۶-۵-۲-۱ رود برازدو
۳۱	 ۶-۲-۱ کوه ها:
۳۱	 ۱-۶-۲-۱ کوه البرز
۳۲	 ۷-۲-۱ [دریاها]:
۳۲	 ۱-۷-۲-۱ دریای شروان
۳۳	 ۸-۲-۱ راه ها
۳۴	 ۹-۲-۱ [تاریخ]:
۳۵	 ۱-۹-۲-۱ [دولت شاهان شروان، خاقانیان، اصحاب شروان] (۵۵۰-۹۵۸ق)

۱-۲-۹-۲- ادولت اتابکان آذربایجان، ایلدگزبان (۵۴۱-۶۲۲ق)..... ۳۶
***- فصل دوّم:

جغرافیای سیاسی، طبیعی و اجتماعی مغان و شهرهای تاریخی برزند، باجروان و
ورثان (اولتان)..... ۳۷-۵۶

۱-۲- جغرافیا: ۳۸

۱-۱-۲- ویژگی‌های اقلیمی مغان: ۳۹

الف- آب و هوا ۳۹

ب - بارندگی ۴۰

ج- دما و حرارت ۴۱

د رطوبت نسبی..... ۴۱

ه- تبخیر ۴۱

و- باد و تغییرات آن ۴۲

۱-۲-۲- منابع آب مغان: ۴۳

۱-۲-۱-۲- آب‌های سطحی: ۴۳

۱-۲-۱-۲- رودخانه‌های و شهابی آن: ۴۳

۱- رودخانه ی قره سو: ۴۵

۲- با لهارود ۴۶

۳- داش‌دیبی ۴۶

۴- رودخانه زینگیر یا تپه چای ۴۶

۵- رودخانه زینگید (شوره دره) ۴۶

۶- گرمی چای یا توتون چای ۴۷

۷- برزند چای ۴۷

۱-۲-۳- آب‌های زیرزمینی ۴۷

۱-۲-۴- خاک ۴۷

۱-۲-۵- پوشش گیاهی و جانوری مغان ۴۸

۲-۲- جغرافیای اجتماعی و کوچ‌نشینی در مغان ۵۰

۲-۳- اقتصاد (کشاورزی، دامداری و صنایع دستی) مغان..... ۵۵

***- فصل سوّم:

وجه تسمیه، جغرافیای تاریخی و تاریخ سیاسی ناحیه‌ی مغان و شهرهای باجروان،
برزند و ورثان (اولتان) ۵۷-۸۶

مقدمه :

دشت مغان ایران، در شمال غرب این کشور و در غرب دریای خزر و شمال استان کنونی اردبیل واقع است. این دشت، ناحیه‌ای با رخدادهای مهم و مختلف تاریخی و امروزه شامل چهار شهرستان پارسا آباد(پارس آباد)، گرمی و بيله سوار و اصلان‌دوز در استان اردبیل، در کشور جمهوری اسلامی ایران است. واژه ی "مغان"، در آثار تاریخی و جغرافیایی، گذشته از شکل یادشده، به صورت‌های "موقان"، "موغان" و "موکان" هم وارد شده است. و باجروان، برزند و ورثان از جمله شهرها و نواحی مهم قدیمی مغان بوده، که در برخی رخدادهای تاریخی، نان، نقش موثری داشته است.

گذشته از کشف بقایای فسیلی مهره‌داران از خانواده‌ی فیل‌ها از رسوبات آواری دشت مغان در سال‌های اخیر، تعلق احتمالی آن به گروه فیل‌های آنانکوئید (Anancus) در ۱/۵ تا ۲ میلیون سال پیش، همچنین وجود آثاری از دوران پیش از تاریخ، دوران تاریخی و دوران اسلامی حاکی از وجود تمدن و تاریخی در منطقه است. در این میان دوره‌ی اشکانیان (حک ۲۵۰ ق م تا ۲۲۴ ق م) را می‌توان از ادوار مهم و درخشان سیاسی و تاریخی مغان به شمار آورد. در این دوره، ناحیه مغان، بیش از دوران گذشته، مورد توجه و محل تاخت و تاز مهاجمان بوده و از دیدن نبرد رومیان و ایرانیان به شمار آمده است و انتساب دژهای مهمی چون "اولتان" و "طلعه‌سی" در ناحیه مغان به اشکانیان، دلایلی بر این امر بوده است. همچنین، آثار جنگی، آمده از گورخمره‌های اشکانی، همانند شمشیر، قمه، پیکان و تبر آهنی، از برخی روستای بخش موران گرمی مغان، از دوران مختلف پادشاهی اشکانیان، نشان گر جایگاه خاص سیاسی، نظامی و فرهنگی منطقه‌ی مغان در دوره‌ی اشکانی است. در دوره‌ی ساسانی (حک ۱۱۴ م تا ۳۱۱ ق م)، هم، انتساب شهرهای مهمی همچون برزند، ورثان(اولتان) و باجروان در مغان، به دوره ساسانی و نیز واقع شدن این ناحیه میان گنجه و اردبیل، دو کرسی آذربایجان، موجب گردید که ناحیه مغان، در این عصر، از جایگاه ویژه‌ی سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برخوردار بوده و اقوام مختلف، توجه خاصی را به این منطقه معطوف نمایند.

در قرون نخستین اسلامی، برخی شهرهای ناحیه مغان از جمله ورثان، خش (قوشا)، ارشق و برزند، در دوره‌ی حکومت امام علی(ع) (حک ۳۵-۴۰ ق) فتح گردید. یکی از حوادث مهم این دوران در مغان، قیام خرم دینان به رهبری بابک خرم دین، از سال ۲۱۰ ق تا سال

۲۲۳ ق بوده، که به مدت ۲۲ سال، برخی خلفای عباسی را به خود مشغول ساختند. و درباره این واقعه گویند، آنگاه که افشین، فرمانده سپاه معتصم عباسی، به آذربایجان رسید، در برزند فرود آمد و لشکر خود را به آنجا بنشاند و او نخستین حمله خود علیه بابک را از برزند شروع کرد. برخورد میان سلطان احمد (۷۸۴ - ۸۱۳ ق) و عادل آقا نامی، در نواحی اران و موغان و برزند، حکمرانی فیروز شاه، از اجداد شیخ صفی الدین اردبیلی، در اواخر قرن پنجم ق در این ناحیه و اقامت شیخ صفی در "دزلق" موغان و نیز پذیرائی از وی در برزند موغان در حدود سال ۷۵۹ ق و...، از دیگر حوادث تاریخی در نواحی مغان در دوران اسلامی بوده و نشانگر وجود برخی از این شهرها در قالب یک شهر اسلامی در این دوران است.

از نظر اقتصادی، منطقه مغان، از دیرباز، یکی از مراکز مهم بازرگانی بوده است. وجود سنگ‌های وزنه، دوک‌های رسدگی، جام و ساغر چوبی، حصیر، آسیای سنگی و ابزار آلات فلزی، از دوره‌های اشکانی، ساسانی، صفوی، قاجاری، و نشان از رواج بازرگانی و نیز برخی صنایع دستی همانند بافندگی و خراطی، در این مناطق در گذشته‌های دور دارد. در دوره‌های اسلامی هم، در ناحیه‌ی مغان، گذشته از وجود بازارهای معروف، رودینه، انگور، جوال، پلاس، جامه و پارچه‌های پشمی و روناس خوب و عالی، به سرگن و بلاد هند، صادر می‌شده و برزند در این ناحیه، بازار ارمنستان بوده و در ورثان نیز بازار معروفی وجود داشته است. همچنین، در دوران‌های اسلامی چهره‌های برجسته علمی زیادی در رشته‌های مختلف علمی به مغان و نواحی آن منتسب شده‌اند که از میان آنان، عادل‌الرحمان، بن بکرالورثانی، صالح بن بدیل البرزندی (م ۴۹۳ ق)؛ ذوالنون بن سعید الموقانی، محمد بن عبدالجلیل الموقانی، محمد مغانی (۵۹۱-۶۶۴ ق)، را می‌توان نام برد.

با توجه به آنچه اشاره شد، در میان شهرهایی که ویژگی‌ها و موقعیت آنها در متون کهن و منابع آمده، و با موقعیت و شرایط محوطه‌های باستانی اولتان فزاسی نزدیک و گاهی همخوانی دارد همانا شهر "ورثان" در منابع و کتب دوران اسلامی است. گویا شهر ورثان مهم ترین شهر حوضه‌ی رود ارس در این ناحیه بوده و چنان که از متون تاریخی و جغرافیایی بر می‌آید، ورثان در ساحل جنوبی ارس و در معبری که از آنجا به ایالت اران می‌رفتند واقع شده است. اولتان قالاسی، احتمالاً یکی از شهرهایی بوده که در دوره ساسانی، برای استحکام مرزهای کشور در این منطقه و احتمالاً جلوگیری از هجوم و یورش اقوام مهاجم

از قفقاز به مناطق درونی ایران ساخته شده و با توجه به ویژگی‌های این شهر، به نظر می‌رسد که مهم‌ترین شهر "بلاسگان" یا دشت مغان بوده است. این شهر، پس از زوال دولت بنی امیه به خاندان بنی عباس تعلق یافت و زبیده دختر جعفر بن منصور مالک آن شد. اولتان قالاسی با ارگ عظیم، کانال آبرسانی و خندق گرداگرد آن به عنوان بزرگترین محوطه باستانی دشت مغان، در کنار دیگر محوطه‌های محصور و قلعه - شهری این دشت، در کنار کانال‌های آب رسانی وسیع با شبکه‌ی گسترده‌ی آن در کل دشت، از یک برنامه ریزی جدی و از پیش تعیین شده‌ی حکومتی برای توسعه، آبادانی جهت بهره‌برداری از زمین کشاورزی در این دشت حکایت دارد که در اواخر دوره ساسانی اتفاق افتاده است.

باجروان، ر دیگر شهرهای باستانی و قدیمی ناحیه مغان بوده که در منابع تاریخی و جغرافیایی، گذشته از شکل معمول آن یعنی "باجروان" به صورت‌های، "باجروان"، "باشروان"، "بافروان"، "جروان" و "ماجروان" نیز آمده است. براساس اطلاعات به دست آمده از برخی منابع تاریخی و جغرافیایی، پیرامون شهر "باجروان" که از شهرهای کهن مغان بوده، قریه باجروان که در دوران اخیر در مرکز رودخانه "گوگ تپه" واقع است آن باجروان شهر ویران شده قدیمی نیست بلکه تپه‌نشین این روستا از آن شهر باجروانند که بعد از ویران گشتن آن شهر متفرق شده و جمعی از آنها، آمده در این مکان موطن جسته و مسکن ایشان به اسم "باجروان" شهرت یافته است. و باید گفت که باجروان قدیم در اوجارود قرب کوه "خروس لو" واقعست و آثار آبنیه جلیله‌اش ظاهر و آن مکان به نام باجروان بین اهالی هنوز متواتر است و سبب ویرانش را ظهور و زوال، در آن سو اسناد می‌دهند و این امر مشهور است. همچنین، به نظر می‌رسد که محل "باجروان"، تاریخی، "قیز قالاسی" فعلی و یا خیلی نزدیک به آن بوده و قیز قالاسی اکنون از آبادی‌های بزرگ، پر جمعیت دهستان "انجیرلو" از بخش مرکزی شهرستان بيله سوار است. گفته می‌شود که در دوران گذشته قیز قالاسی شهری بزرگ و آباد بوده که به دنبال تهاجم دسته‌ای از مارها به این شهر، مردم ساکن در آن، از ترس مارها مجبور به ترک شهر می‌شوند. از آن زمان به بعد شهر به ویرانه تبدیل می‌شود.

برزند هم از شهرهای قدیمی در آذربایجان و تقریباً در ۸۵ کیلومتری شمال اردبیل بوده است. بر اساس منابع عربی، برزند در ناحیه موغان بوده و در آن، بافندگی، صنایع و تجارت گسترش پیدا کرده و در دوره خلافت، مرکز ناحیه و دارای استراتژی جنگی مهم بوده است. لذا، در دوره‌ی ساسانی (حک ۲۲۴ م - ۳۱۰ ق)، انتساب شهرهای مهمی همچون برزند، ورتان

(اولتان) و باجروان در مغان استان کنونی اردبیل به این دوره و نیز واقع شدن این ناحیه میان گنجه و اردبیل، دو کرسی آذربایجان، موجب گردید که این ناحیه، در این عصر، از جایگاه ویژه سیاسی برخوردار بوده و اقوام مختلف، توجه خاصی را به این منطقه معطوف نمایند. در متون جغرافی نویسان مسلمان، برزند از اقلیم چهارم و شهری وسط معرفی شده است و هنوز هم با همان نام روستایی آباد است.

از سوی دیگر، در دوران نخست اسلامی، ظهور چهره های برجسته علمی و دینی، همچون ابومنصور، صالح بن بَذیل ابن علی البرزندى (م ۴۹۳ق)؛ ابوالقاسم فقیه، بدیل بن علی بن بدیل البرزندى، از بزرگان علم و فقه، ابوالفرج عبدالواحد بن بکر الورتانی الصوفی (م ۳۷۲ق) و ابوالحسن علی بن السری بن الصقر بن حماد الورتانی، نشانگر جایگاه مهم این شهرها و ایالت مربوطه آنها در تحکیم اندیشه های دینی و رشد و تکامل رشته های مختلف علوم اسلامی در این نواحی و نیز دیدن مناطق جهان اسلام بوده است. بر همین اساس و نیز به سبب وجود برخی اختلاف در این میان، جغرافی دانان مسلمان و ابهامات حاصله از آن، در بخش های اول و دوم از فصل نخست، مجموعه ای حاضر، تلاش شد تا گذشته از ایجاد شفافیت در موقعیت جغرافیایی نواحی مغان (مغان) به ویژه شهرهای ورثان، برزند و باجروان و در این ناحیه و ایالت های مرتبط به این مناطق، اوضاع فرهنگی، از جمله آموزش و پرورش، ادیان و مذاهب، میراث فرهنگی، آثار هنری و سکا های نواحی یاد شده از جمله شهرها و نواحی تاریخی سه گانه اشاره شده ی مغان در بالا و مورد بحث محوری مجموعه حاضر، در قرون نخستین اسلامی با تکیه بر گزارش های مقری (م ۳۷۵ق) در "احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم" و نیز، "جهان نما"ی کاتب چلبی (م ۱۰۶۷ق) [بررسی شده و برای تکمیل موضوع، از آثار دیگر جغرافی دانان مسلمان تا اوایل قرن چهارم هجری نیز بهره گرفته شده است.

بر اساس بقایای معماری مکشوفه از مطالعات باستان شناسی حاضر در منطقه و طوطی باستانی برزند، دو دوره اصلی در پیرامون حصار ارگ شناسایی شده، متعلق به قرون ۷ تا ۷ هجری قمری و به احتمال قوی مربوط به دوره قاجار است. برزند قالاسی از جمله محوطه های باستانی دشت مغان است که در کنار جاده تاریخی قفقاز بولی واقع شده است. در گزارش های جغرافی نویسان مسلمان بارها به نام برزند اشاره شده و به دلیل استقرار سپاهیان خلیفه عباسی در آن جهت مقابله با خرم دینان از اهمیت تاریخی بالایی برخوردار شده است. برزند به جهت اینکه از شهرهای مهم دوره تاریخی و دوره اسلامی دشت مغان محسوب می شود، به منظور شناخت فرم فضا و ساختار شهرهای مرزی در دوره ساسانی و

سنجش میزان تغییر و تحولات آنها پس از ورود اسلام از جایگاه بسیار ارزشمندی در مطالعات باستان شناختی برخوردار است.

بر همین اساس، این اثر، که شامل اطلاعات اولیه از این شهرهای سه گانه در متون تاریخی و جغرافیایی مکتوب در دوران اسلامی و منابع عصر جدید و نیز، یافته‌های علمی و تاریخی از طریق بررسی‌های میدانی و کاوش‌های باستان شناسی اخیر در محوطه‌های تاریخی این شهرها بوده، نه تنها گام بسیار موثری در کشف بخشی از هویت تاریخی این شهرها و نواحی و استان کنونی اردبیل خواهد بود، بلکه در صورت تداوم این فعالیت‌های علمی و پژوهشی، می‌توان زمینه‌های موثری را در به کارگیری جاذبه‌های تاریخی در کنار دیگر جاذبه‌های گردشگری و بالاخره جذب گردشگران داخلی و خارجی بیشتر و به تبع آن، توسعه بیش از پیش صنعت گردشگری به معنی عام و گردشگری مرزی به معنی خاص را در این شهرستان‌های چهارگانه‌ی مرزی، که شهرهای قدیمی ورثان(اولتان)، برزند و باجروان در، حد فاصل و نزدیکی آنها واقع شده‌اند و نیز، استان اردبیل فراهم ساخت.

ومن الله التوفیق

دکتر سید مهدی جواد قزوینی - بهنام کریمی قره خان بیگلو

تیرماه ۱۳۹۰